H. Damsté

De slang in de steen en de twee Cornelias Valentijn

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 109 (1953), no: 2, Leiden, 164-179

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

DE SLAG IN DE STEEN EN DE TWEE CORNELIA'S VALENTIJN

I

A llah laat zelfs het wormpje in de steen niet verkommeren, „ — hoe zouden wij, leden van Muhammad's gemeente, ons dan rijstzorgen hoeven te maken?!”

Zo ongeveer hoorde ik anno 1896 te Sidjundjung een Minangkabauer zijn vertrouwen uiten, dat hem niets zou ontbreken en hij zich voor zijn kostwinning niet overmatig behoefde in te spannen. Maar wat voor wormpje had hij op het oog? Een gewone worm in een rotsspleet of holte tussen vochtige blaren? . . . Dàt dacht ik, — maar toen dacht ik verkeerd.

In 1901 verhuisd naar Atjèh, vond ik daar hetzelfde goede vertrouwen, dat Allah Zijn gelovigen niet zou laten verhongeren. Ietwat ruw zei men daar: *Geuplah babah, geubri raseuki*, of, vrij vertaald:

God heeft de mens geschapen met een mondspleet, —
dan zorgt Hij óók wel dat dat menskenkind rijst eet!

De wormpjes-in-de-steen kwam men er ook tegen, maar zij waren litteraire wormpjes, en er bleek niet van een functie om het vertrouwen te stutten, dat God Zijn schepselen niet zou laten verhongeren. 't Waren *ulat's* in edelstenen, die daarin gesignaleerd werden door blinde zieners, wien door vorstelijke gegadigden voor die stenen was opgedragen, hen nopens de koopwaar te adviseren.

Toch — het 2de wormpje dat ik er tegenkwam — te Idi in 1912 — had iets bizonders: 't had een spriet *naleuëng guda*, een paardengras-halm, in de bek; maar dat werd vermeld zonder commentaar, er zat geen lering aan vast.

De 3de en laatste steenworm van Atjèhsen huize trof ik aan hier terug in Holland, als buitenissigheid achterin een dik handschrift, dat mij in 1925 uit Atjèh werd toegezonden; en dàt wormpje was wel heel apart! 't Had ook iets groens in de bek: een boomblad; en het geval werd verklaard: 't Wormpje, uit de steen verlost, ging aan 't praten

en vertelde hoe 't eeuwen lang binnen zijn behuizing van steen, van edele steen, van diamant, — door Godes genade was gevoederd. De leer: „maak u geen zorgen voor de dag van morgen! Allah zal u niet verlaten!” werd daar wel niet met zoveel woorden aan vastgeknoot, maar toch schoot mij de Sidjundjungse worm te binnen, en ik vroeg mij af: Zou van het wonder van die spijziging van het Atjèhse wormpje in zijn diamanten cel, de eeuwen door, de Minangkabauer hebben geweten? Zou hij die ene speciale *ulat* of *ulè* hebben bedoeld? en uit deszelfs goede ervaringen het vertrouwen hebben geput dat 't wel los zou lopen met de voedselpositie, ook al spande hij zich niet bijster hard in om de rijstvoorraad op peil te houden?....

Over de in het gezegde dikke handschrift aangetroffen merkwaardige *Hikajat Kisah Ulat* schreef ik in de *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië* deel 104. Ik gaf tekst en vertaling, en al mijn wormwetenschap stalde ik uit in wat ik daaraan vastschreef.

Dr P. Voorhoeve, destijds te Batavia, ging belangstellen in het wormpje en schreef 19 Dec. 1948: „Waar komt zulk een verhaal vandaan?!” en dàt probeerde hij te ontdekken, en mij wees hij ook wegen, hoe daar mogelijk zou zijn achter te komen.

En ja, in *Chauvin's Bibliographie des ouvrages Arabes* vond ik 1001-Nachtvertelsels geresumeerd, waarin blinde zieners optraden als in de Atjèhse letteren. Eén signaleerde een strohalm in een steen, een ander een worm in een parel; en ook in hun kijk op paarden en vrouwen waren die Arabische zieners al even scherp als Si Aphé etc. van Atjèh.

Terug in Europa en weer aan het werk tussen de Oosterse handschriften van Leiden's bibliotheek, wees de hr Voorhoeve mij in Mei 1949 op een studie over de laatmiddeleeuwse Italiaanse verhalencollectie *Novellino* van A. D'Ancona: *Studj di critica e storia litteraria*, Bologna 1912. Het 3de verhaal ging over een Grieks paarden-, stenen- en mensenkenner. Zeker paard oordeelde hij, was grootgebracht met ezelinnenmelk: dat zei hem de stand of juist het hangen van de oren. Hij signaleerde een worm in een edele steen: die steen voelde warm aan in de hand. En de koning — was geen bloed-echte koning maar een bakkerszoon! Immers: voor zijn Z.M. bewezen zeer grote diensten was de Griek beloond met een rantsoen van slechts een half brood, daags! Had men hem een edele stad geschonken, — de beloning ware nog niet overdadig geweest!....

De familiegelijkenis van de Griek en de Atjèhse en Arabische zieners als tot zover ontmoet, was alweer treffend; hun praestaties verschilden onderling niet veel.

Maar de verrassing een paar dagen later was groot! De hr Voorhoeve wees mij op Codex Orientalis 1625 uit Leiden's bibliotheek en tekende aan:

„Een tamelijk oud handschrift, bevattende een verhaal over de profeet Moesa. Blijkens erin voorkomend geknoei op de marge, schijnt dit handschrift gebruikt te zijn door Cornelia Valentijn. Verder komen erin voor de namen Mariam Valentijn, Aletta Bosch en Van der Does.

Verteld wordt dat Mozes zijn kind heeft moeten verlaten, omdat zijn stervensure gekomen is. De engelen voeren hem weg....”

En dan volgde een aanhaling, die vertaald komt te luiden:

„Toen kwam men tot een zeer grote zwarte steen, en Gabriël zei tegen Nabi Musa: „Sla op die steen met uw staf!” En Nabi Musa sloeg op de steen, volgens Godes voorbeschikking, en de steen brak in tweeën.

Nabi Musa nu zag, dat er in de steen een slang huisde, en een grashalm tot zijn voedsel bevond zich mede in de steen.

En Gabriël sprak tot Nabi Musa: „Waar wel een slang binnen die steen zijn onderhoud vindt, zullen mensen evenzo hun *rezeki* (gewin) hebben. Maak u dus maar geen zorgen over uw zoontje Heer!” ”

Zijn ze niet treffend, die woorden, gesproken door aartsengel Gabriël tot bemoediging van Mozes?

In 1896 te Sidjundjung was de slang een rups of worm geweest, en de stenen behuizing dacht men er zich mogelijk — als op Atjèh — minder colossaal. Maar de les, Mozes te verstaan gegeven, was precies eender ook naar daar overgekomen. Geschiedde dat in een tekst, die ons is verborgen gebleven?

Van de ons wèl bekend geworden Atjèhse teksten vertoont er één — die waar de *ulat* een grasspriet in de bek heeft, — een rudiment dat doet vermoeden, dat die tekst oorspronkelijk ook geladen moet zijn geweest met het verhaal van de spijziging van de worm binnen de steen door Allah, zoals dat bij monde van het wormpje compleet gedaan wordt in de in 1925 gewonnen Atjèhse versie. De daarmee samenhangende vermaning: „Maakt, mensen, u geen zorgen, dat God u zou laten verkommeren!” kwam niet voor in de Atjèhse vertelsels; die ontmoetten we, nadat we ze vernomen hadden te Sidjundjung, voor

't eerst wéér in Voorhoeve's Hikajat Nabi Musa, kennelijk afkomstig uit de boekerij van dominé Valentijn.

Onder de „met de hand geschreven schriften” die hij nog onder zich had, noemt Valentijn in zijn *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, deel III, 1ste stuk, p. 26: de *Hhakajat Nabi Moesa*; en op p. 109 zegt hij: „Ik heb ook de geschiedenissen van *Nabi Joesoef* en van *Nabi Moesa* (dat is de Profeten Josef en Moses), twee werken met een Arabische letter geschreven, 't eerste in het Latijn, en 't ander in het Nederduits, in mijne ledige uren overgezet.”

Lacy zijn er van die overzettingen al niet meer sporen gebleven dan van de bijbelvertalingen en zoveel meer wat de dominé zegt te hebben gewrocht.

Maar de Universiteitsbibliotheek te Leiden bezit dan toch in Codex Orientalis 1625 het uit Huize Valentijn stammende „met de hand geschreven schrift in Arabische letter” getiteld *Hikajat — Valentijn* zei *Hhakajat — Nabi Musa*.

't Ziet er niet voornaam uit! Maar waardevol is de tekst, als houdende de moraal, compleet als uit Sidjundjungse mond vernomen, die echter in alle voorhanden Atjèhse en andere worm-verhalen wordt gemist.

En toch — letten we op:

1. het Atjèhse spreekwoord, dat, waar de mens geschapen is met een mondspleet, de Heer ook wel zal zorgen, dat het menskenkind rijst eet! en
2. het Atjèhse verhaal van de worm, die binnen zijn diamanten cel door Godes genade de eeuwen door was gespijzgd, en, door Muhamniad uit zijn gevangenschap verlost, den Volke kond deed van zijn rauwkost-genietingen, honderd eeuwen lang, — dan rijpt het vermoeden welhaast tot overtuiging, dat van de lessen uit Sidjundjung en van Aartsengel Gabriël de Atjèhse worm-verhalen oorspronkelijk niet zullen zijn gespeend geweest.

't Is merkwaardig zoveel misverstand zich heeft geweven èn rond Codex 1625, èn om dominé Franciscus Valentijn, èn om de vrouw en de dochter van de dominé.

Zien we eerst de dominé, of beter: zien we hoe anderen hem zagen.

Zijn Ambonse collega De Feylingius betitelde V. als „een verveerlik monster”; de kerkeraden van Ambon, Banda en Batavia gaven hem-aangaande geen malse getuigenissen; en uit de dienst der Compagnie werd hij — wij zouden 't noemen „oneervol” — ontslagen. Na zijn dood

in 1727 handelt Werndly's Maleise Spraakkunst van 1736 over Valentijn's bijbelvertalingen, en 't kan alweer niet strekken tot verhoging van des dominé's glorie.

Maar buiten Indië — en van de weeromstuit later ook in Indië zelf — zag men hem groot en werd hij geprezen in dicht en onacht in vele talen.

De Amsterdamse Classis schreef 13 Jan. 1705 aan de Kerkeraad te Batavia: „in het voordeel van ds F. Valentijn, teneinde de Heren „Broeders aldaar hem met oprechte liefde mochten ontmoeten, en dat „wel wegens de waardigheid des Mans, die bekend is voor deugdzaam, „vriendelijk, bescheiden, en van een zeer aangename omgang, daar hem „ook de Christelijke Synodus van Noord-Holland voor houdt, en verder „van vele gaven voorzien, die in een getrouw dienaar des Nieuwen „Testaments worden vereist.”

David Wilkins noemt hem anno 1715 „wijd en zijd vermaard om zijn grondige eruditie en zijn kennis van Oosterse talen”, en zijn dochttertje Cornelia slachtte hem wat: Nauwlijks 13 jaren oud, had zij al een merkwaardige kennis van talen, vooral van het Maleis. Maar helden telen helden! dus kon de grootheid van de kleine Cornelia niet verwonderen!

Dordrecht's burgemeester J. van den Broecke huldigt wijlen Valentijn in 1741 in een lijevig Latijns poëem.

In een werk over Batavia van 1782 lezen we van „de geleerde en kundige Valentijn” en van diens „keurige berigten”.

„François Valentijn” — schreef in 1839 diens ruim een eeuw jongere collega Ds Baron van Hoëvell — „François Valentijn, ja we noemen hem groot!”

Dr Schotel in 1857 en Dr Buddingh in 1860 spreken van „de beroemde Valentijn”, en Dr H. H. Juynboll duidt hem in 1899 nog aan als „de beroemde schrijver”.

Maar Dr F. de Haan heeft in 1910 in zijn „Priangan” Zijne-Beroemdheid onbarmhartig naar beneden getakeld en de grote Valentijn vele koppen kleiner gemaakt.

Hoe dan ook, Valentijn heeft stellig zijn verdiensten gehad. Maar omtrent de zuiverheid zijner verdiensten en de gaafheid van zijn persoon, daarover hebben de meningen verschild. Laag ingezet, is de waardering hoog gestegen, om tenslotte weer in de lage regionen terug te vallen.

Maar dan moet er misverstand hebben geheerst, of bij de een, of

bij de ander; of vroeger, of later. Zo is Valentijn nu al 2½ eeuw lang omwolkte geweest door misverstand.

Straks meer over Valentijn; nu Codex 1625.

Sinds dat handschrift in Sept. 1848 verkregen werd op een auctie te Culemborg van de boekerij van wijlen B. T. Nedermeijer Bosch, die daar burgemeester en schoolopziener was geweest, is 't ettelijke malen beschreven.

Eerst in de Catalogus der Oosterse handschriften van de Leidse Universiteitsbibliotheek van 1851 door R. P. A. Dozy. Voorgelicht door P. P. Roorda van Eysinga, geeft hij een in het Latijn gesteld overzicht van de inhoud; maar hij laat doodsengel Michaël Mozes aanzetten om op de steen te slaan, en dat is onjuist: volgens de tekst was 't Gabriël die hem zei dat te doen.

Dr J. Pijnappel, schrijvend in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut anno 1870 over „De Maleische handschriften der Leidse Bibliotheek”, bouwt voort v.w.b. Codex 1625 op Dozy's beschrijving, maar maakt zijn resumptie zo kort, dat zelfs de steen en Mozes' slaan op die steen, en de slang en het gras binnen die steen, niet eenmaal worden genoemd. En hij vergist zich zeer, waar hij zegt, dat het verhaal gaat over een dochttertje van Mozes bij een herderin, en dan al maar spreekt over dochttertje en meisje; want dat dochttertje was een zoontje.

Dr H. H. Juynboll die op zijn beurt in 1899 het handschrift beschrijft, zegt 't Pijnappel na: het verhaal gaat over een dochttertje van Mozes bij een herderin. Maar dan geeft hij de inhoud weer zoals Dozy die gaf en dan horen wij van een zoontje, maar Juynboll schijnt 't niet op te vallen, dat het kind van sekse is veranderd. Ook is 't bij Juynboll als bij Dozy Michaël, in plaats van Gabriël, die Mozes zegt op de steen te slaan.

Tot zover enige verwarring tenaanzien van Codex 1625, gesticht te Leiden binnen de muren van de bibliotheek zelve.

Van buiten is daar in 1893 door Ds van Troostenburg de Bruyn nog een schepje bovenop gedaan: In zijn Biographisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten spreekt hij op p. 428 van de Maleise brief in Arabische letter van de koning van Batjan dato 21 Nov. 1709, die Valentijn ons in zijn Oud en Nieuw Oost-Indiën, deel I pp. 120/1, bewaard had, per door „juffrouw Cornelia Valentijn” gemaakte reproductie. Het originele manuscript, zegt Troostenburg de Bruyn dan, berust in de academische bibliotheek te Leiden onder nummer 1625!

En dat vindt men sedert voortgezegd, ook in onze encyclopaedieën.

Zo vinden we Mozes' zoon wetenschappelijk tot een dochter verwerkt,

en de Hikajat Nabi Musa tot een brief van de koning van Batjan.

Op het punt van „wat ons geleerden als waarheid verkonden” heeft De Genestet destijds enige waarschuwing gedicht. De geschiedenis van wat zich om Codex 1625 heeft afgespeeld, lijkt wèl geschikt om die waarschuwing te rechtvaardigen en de feilbaarheid der menselijke geleerdheid in het licht te stellen.

De misverstanden rond dat handschrift zijn hiermee bekeken; de wijd uiteenlopende voorstellingen die men zich gemaakt heeft, hier en in Indië en vroeger en later, nopens de persoon van dominé Valentijn hebben ook even de aandacht gehad; zien we dan nu de — beiden Cornelia geheten — echtgenote en dochter van de predikant.

Eén Cornelia zou een beroemd taalwonder zijn geweest, maar wie die geletterde was, de oude of de jonge Cornelia, — daarover spreken de berichten elkaar tegen.

Bronnen van informatie?

Ik noemde al David Wilkins, een Duitser, vermoedelijk uit Danzig, die later als kenner van het Koptisch lauweren zou oogsten, maar toen in 1715 vriendelijke dingen schreef over Valentijn en diens dochter Cornelia.

Hij deed dat in het Latijn, in een *praefatio* tot de *Oratio Dominica* van Joan Chamberlayne, kamerheer bij een prins George van Denemarken en lid van de koninklijke maatschappij van wetenschappen te Londen. Die Chamberlayne had een verzameling aangelegd van *Onze Vader's* in alle voor hem bereikbare talen, en bedoelde die professor Adriaan Reland te Utrecht te laten bewerken en uitgeven, als een bijdrage tot de vergelijkende taalwetenschap van die dagen. 't Lukte evenwel niet Reland daarvoor te vinden, en zo werd David Wilkins aangeworven. In 1715 liep Chamberlayne's boek te Amsterdam van stapel met een lading van 152 *Onze Vader's*, voorafgegaan door de voorrede van Wilkins, en gevolgd door taalkundige opstellen van diverse geleerden, waaronder ook Reland. Dat alles ging in 't Latijn, en de passage in Wilkins' praefatio over Vader en Dochter Valentijn moet worden verstaan:

„Na deze heb ik toegevoegd twee Maleise vertellingen van het Gebed des Heren, één uit de Londense uitgave, de tweede, die op vele punten van de eerste verschilt, van de hand van een dochter van de Eerwaarde Heer Franciscus Valentijn: Vrouwe Cornelia Valentijn, dewelke op nauwelijks 13-jarige leeftijd een merkwaardige kennis van talen, vooral Maleis, Latijn, Portugees en Neder-

duits bezat en daarin op waarlijk wonderbaarlijke wijze was doorgedrongen, naar mij werd meegedeeld. Ten zeerste heb ik bewonderd de sierlijke letters en de fijne trekken van die letters, waarin zij dit Gebed des Heren had opgeschreven, dat zij mij uit Dordrecht toezond; maar daar Helden meest Helden tot kinderen krijgen, en zij een Vader heeft, die wijd en zijd vermaard is om zijn grondige eruditie en (kennis van) Oosterse talen, is het dan verwonderlijk, dat een goede opvoeding, gevoegd bij een voortreffelijke natuurlijke aanleg, haar krachtig aanbeveelt aan (de aandacht van) de geleerde wereld?"

Naar notaris Mr H. F. Reijnvaan te Dordrecht mij berichtte, werd Cornelia Valentijn aldaar gedoopt op 2 April 1701. Zodat de rekening klopt: zij zal wel nauwelijks 13 jaar zijn geweest, toen zij David Wilkins van Maleise Onze Vader's voorzag. Maar Vader Valentijn zal daar toen wel een wijs woordje hebben bijgeschreven.

De sierlijke letters met fijne trekken uit Cornelia's pen moeten Arabische geweest zijn, want de twee vertoonde Maleise versies van het Onze Vader staan in de Oratio Dominica afgedrukt, telkens éérs in Arabische, en dan in Latijnse karakters. Die Arabische van Cornelia heeft Wilkins kennelijk niet goed weten te determineren, en zo is de weergave met in de drukkerij voorhanden typen er nog al raar gaan uitzien.

Wilkins geeft ook een Javaans Onze Vader, en daar staat boven: Opera et Studio Davidis Wilkins; maar Valentijn zegt in zijn Oud en Nieuw Oost-Indiën deel IV: Beschryvinge van Groot-Java op p. 62, dat Wilkins dat van hem had: hij had 't Wilkins „behandigt”; maar in diens werkje, houdend het Gebed onzes Heren in 152 talen, stond 't niet „nèt gedrukt, dat zekerlijk bij onkunde van diegene die 't nagezien hebben zal toegekomen zijn”. Valentijn wil dat beteren en geeft het Onze Vader dus nòg eens, en — óók in het laag-Javaans; en hij heeft „bezorgd” dat 't nu netter gedrukt zal worden.

Dat Onze Vader in het laag-Javaans vindt men bij Wilkins niet!

Had Valentijn 't hem wèl „behandigt”? Maar liet Wilkins 't voorbedachtelijk weg? — menend dat van laag-Javaans de Javaan zich niet kan bedienen, wanneer hij zich richt tot den Opperheer? Mij dunkt, dan had hij gelijk! en Valentijn gaf blijk van onverstand tenaanzien van het Javaans en de Javanen, toen hij dat laag-Javaanse Onze Vader liet boetseren.

Om zijn lezers met het Javaanse schrift nòg meer vertrouwd te

maken, reproduceerde Valentijn ook een hele bladzij uit een handschrift, maar — plaatste die per abuis ondersteboven! Een fout van de binder, zoudt u menen? Toch niet! Blijkens een opdruk op het blad (Beschryvinge Groot-Java p. 62) verleende Valentijn zijn volle medewerking: de opgedrukte Latijnse karakters en de Javaanse letters zijn tegenvoeters.

Wij hebben dus het getuigenis van Wilkins uit 1715 over:

1. de wijdvermaardheid van Valentijn om zijn grondige eruditie en Oosterse-talen-kennis, en
2. over des Wijdvermaarden Vaders Dochter Cornelia, die, nauw 13 jaren oud, al een merkwaardige kennis van talen bezat, en daarin op waarlijk wonderbaarlijke wijze *naar hem was meegedeeld* was doorgedrongen.

„Naar hem was meegedeeld” — zou dat niet geweest zijn toen de vader intermedieerde of secundeerde bij de correspondentie van de 13-jarige Cornelia met David Wilkins?

Van eigen Javaanse taalkundigheid zagen wij Valentijn proeven geven door:

1. het Onze Vader in een laag-Javaans pak te steken, en
2. een bladzij Javaans schrift 't-onderste-boven te laten afdrukken tot sier van zijn Oud en Nieuw Oost-Indiën.

Summa summarum: In zijn correspondentie met Wilkins heeft Valentijn zich vermoedelijk even laten gaan over de knapheid van dochter Cornelia.

Overigens stoffte hij nooit en nergens over de praestaties van zijn dames. In alle 8 folianten van zijn Oud en Nieuw Oost-Indiën is 't, zo ik meen, slechts één keer dat hij doet uitkomen, dat een vrouwelijk gezinslid het Maleis met Arabische letter kon schrijven: dat is in het in 1724 verschenen 1ste deel, waar hij boven de tegenover p. 120 ingevoegde brief van de sultan van Batjan, jare 1709, schreef: „Afschrift van de brief des Konings van Batsjan, in 't Maleyths met een Arabische letter door juffrouw Cornelia Valentijn.” Dat is al, en dat is niet veel, dat is te weinig. Had Valentijn de verdiensten van de straks nader te identificeren „juffrouw Cornelia Valentijn” en de hulp die hij van haar heeft gehad duidelijk in het licht gesteld, — 't ware enkel behoorlijk geweest.

Komen we terug op de Hikajat Nabi Musa, die de hr Voorhoeve te Leiden in de Universiteitsbibliotheek terugvond (Cod. Or. 1625). De hr Voorhoeve vond méér zulke hikajat's; eerst een in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht; dan twee in de boekerij van de Koninklijke

Militaire Akademie te Breda; en eindelijk nog weer een te Leiden, een copie gemaakt naar 't Utrechtse exemplaar.

De Utrechtse en Bredase hikajat's Nabi Musa nu zijn ook alweer afkomstig uit Huize Valentijn. Het Utrechtse exemplaar (Cod. Ms. Orient. N° 8) is het mooist: 't is dan ook een geschenk geweest van Valentijn aan professor Reland. Voorin — Westers bekeken achterin — lezen we een latijnse opdracht, die verdietst komt te luiden:

„Geschiedenis van de profeet Mozes, in het Maleis, handelend over zijn leven, opvoeding en roemruchte daden.

Geschenk van Ds Franciscus Valentijn aan de Weledele Dr Adriaan Reland, onvergelykelyk onderzoeker en wonderbaarlijk bevorderaar der Oosterse talen.

Een werkje, wegens de fraaiheid en sierlykheid van zijn taal en stijl, zeer in ere bij de Maleiers.”

Dat lezend vragen wij ons af: Zou Valentijn de Hikajat Nabi Musa eerlijk zèlf, ook naar de inhoud hebben bekeken? want daarin wordt uit het leven van Mozes enkel de finale verhaald, en over zijn opvoeding en roemruchte daden staat er geen woord! Toch zegt Valentijn in zijn Oud en Nieuw Oost-Indiën, deel III, stuk 1, p. 109, dat hij de geschiedenis van Nabi Musa, een werk met een Arabische letter geschreven, in het Nederduits in zijn ledige uren heeft overgezet. Zou 't geweest zijn — als 't geweest is — nádat hij zijn schenking aan Reland had gedaan? Deze stierf 5 Febr. 1718, dus Valentijn (gestorven 6 Aug. 1727) zou daar nog 9 jaren tijd voor hebben gehad. In dat geval moet Valentijn gemerkt hebben, dat hij de Utrechtse professor onjuist had voorgelicht; en hij kon dan hebben bedacht, dat Reland, — mocht hij dat óók ontdekt hebben — wel fijntjes zal hebben gelachen om Valentijn's oordeel over fraaiheid en sierlykheid van taal en stijl.

Overigens is de prof. Reland vereerde Hikajat Nabi Musa het enige complete exemplaar, tellende 54 bladzijden met elk 9 regels keurig schrift op goed blank papier, en gebonden is 't in lichtkleurig perkament. De tekst komt in het algemeen overeen met die van Codex 1625 Leiden, maar de *ular* of slang in de grote zwarte steen daar is gereduceerd tot een *ulat*, een worm of rups, in overeenstemming met de lezingen op Atjèh en elders, hoewel de steen zijn grote afmetingen is blijven behouden. Overigens zijn *Tuhanku* en *Tuhanhamba*, waarmee in Codex 1625 de groten der aarde en ook wel kleintjes worden toegesproken, in het afschrift voor Reland vervangen door *Tuanku* en *Tuanhamba*, terwijl met *Tuhan* enkel de goddelijke Heer wordt aangeduid.

De persoon die de copie voor Reland maakte, heeft het origineel — vermoedelijk Codex 1625 — dus niet slaafs gevolgd, maar is daarvan soms bewust (als in de wijzigingen *ular-ulat* en *Tuhan-Tuan*), doch meestal onbewust, in kleinigheden afgeweken.

Maar wie was die kopiïst? Ik denk dat 't een kopiïste was! want ik speur gelijkenis met het schrift van de Batjanse brief, waarvan Valentijn zei dat hij was geschreven door „juffrouw Cornelia Valentijn”, en met nog een paar andere Maleise geschriften (*Hikajat Siburung Pingei* etc.), die tezamen met Codex 1625 in 1848 voor de bibliotheek te Leiden gewonnen werden. Er zijn trekken, die al die schrifturen (exclusief Codex 1625) gemeen hebben: (Zo waar de *nga*, rechts verbonden, aan het eind van een woord staat: het oog of de kop vormt dan een driehoek, waarvan de lange bovenzij sterk helt naar links. Dan de *ia*, die aan het eind van een woord er veelal uitziet als een *kaf* waarvan de stok in scherpe hoek de boog van de onderbouw ontmoet.)

't Is vlot lopend, éénsoortig, ongekunsteld schrift, als van iemand die met vaste hand gewend is Arabisch schrift te schrijven; en de scribente is — blijkens de aantekening boven de Batjanse brief: „juffrouw Cornelia Valentijn.

Anders is het schrift van de twee *Hikajat's* Nabi Musa uit Breda. Het ene, N° 439, geeft drie-kwart van het verhaal; 't andere, N° 6620, nog niet de helft. En niet dat er bladen zijn verloren gegaan, neen, — 't zijn eenvoudig onvoltooid gebleven copieën naar Codex 1625, met ook weer *ular* en *Tuhanku*. De twee schrifturen zijn van één hand, en in N° 6620 staat genoteerd door Ds Valentijn (die sedert 1717 weduwnaar, in 1727 zou overlijden): *Scripta a Domina Cornelia Valentijn. A° 1726*. Alzo hebben we hier te doen met twee werkstukken van een 25-jarige Cornelia, de dochter, die als 13-jarige Maleise „Onze Vader's” schreef, waarvoor zij „geroemd” werd door David Wilkins. Hier is haar Arabisch schrift soms als bedachtzame caligrafie, 't loopt niet vlot, mist persoonlijkheid. Gepoogd is de tekst van Codex 1625 nauwkeurig te volgen, en de eigenaardigheden van het schrift van Batjanse brief, *Hikajat Siburung Pingei* en Reland's *Hikajat Nabi Musa* mankeren.

Waar nu door het jaartal 1726 vast staat, dat de Bredase *hikajat's* zijn van dochter Cornelia Valentijn, moeten de eensoortige andere schrifturen zijn van een andere Cornelia Valentijn, dus: van de echtgenote en moeder: Cornelia Valentijn geboren Snaats. Zij is de „juffrouw Cornelia Valentijn” van de Batjanse koningsbrief en de schrijf-

ster van alle hikajats in geding, uitgezonderd Codex 1625 en de twee Bredase copieën daarvan. En vergelijken we nu het werk van de dochter met dat van de moeder, dan komen we tot het besluit, dat de dochter lang zoveel niet kon als de mama.

Maar beider belangstelling voor Maleise letteren en Arabische letters is opmerkelijk. Hoe die geboren werd? Ja, waar werd Cornelia Snaats zelf geboren? Haar ouders heetten Bartholomeus Snaats en Pieternelle Bons, en kregen een zoon Joannes, die gedoopt werd te Batavia op 3 Oct. 1675. Voorts een zoon Antoni, onbekend waar en wanneer, maar stellig al eer, want in 1692 (toen broer Joan pas 17 was) werd Antoni opperhoofd van Oma, door hulp en voorspraak van zwager Valentijn; en hoewel Antoni toen nog jong was, *te* jong volgens Ambon's gouverneur, zal hij toch wel ouder dan 17 zijn geweest! (Oud en Nieuw Oost-Indiën, Deel II blz. 250). Cornelia was vrij wat ouder dan die broers. Zij werd vermoedelijk geboren omstreeks 1663, want haar oudste dochter en eersteling, Aletta Leydekker, trouwde in 1700 te Dordrecht met Pieter Bosch. Aangenomen, dat Aletta toen 18 jaar was, en dat moeder Cornelia ook trouwde op 18-jarige leeftijd, krijgen we voor Cornelia's geboortjaar $1700 - 2 \times 18 - 1$, dat is als gezegd 1663. Kwam zij als broer Joan ook te Batavia ter wereld? of werd ze daar in haar prille jeugd al geïmporteerd? Of het een, of het ander! anders zou zij nooit het Maleis zo goed onder de knie hebben gekregen; en dan nog wekt haar vaardigheid in het schrijven der Arabische karakters onze verbazing. De Haan noemt in zijn Priangan meer Snaatsen te Batavia, die in 1706 en 1720 daar testamenten laten maken. 't Ziet er naar uit, dat zij te Batavia goed geacclimatiseerd waren, en zo zou men Cornelia Snaats, de vrouw eerst van Hendrik Leydekker (overleden 18 Sept. 1690) en dan op 12 Oct. 1692 hertrouwd met Valentijn, voor een „nona Batawi” willen houden. Dat zou dan haar Maleise taalkundigheid ten dele kunnen verklaren, maar die kan zich ook later hebben ontwikkeld, tijdens vaarten in de chaloupe de commerce van Leydekker of in de huwelijksboot van de tweede gemaal, de dominé, die van haar taalwetenschap kon profiteren.

Valentijn had te Ambon 6 à 10 discipelen, waaruit godsdienstonderwijzers moesten groeien. Zij waren bij hem in huis maar niet in de kost. Toch zal Cornelia mogelijk gelegenheid gevonden hebben over hen te moederen, en dan kunnen zij en haar dochters wat meegekregen hebben van de weet die de jongens meebrachten uit hun negorijen; en spelenderwijs kon de kleine Cornelia zo ook aan het schrijven zijn

gegaan? Vele dingen zijn mogelijk, maar enig houvast hebben we aan Codex 1625.

Dat is geen werkstuk van een oude of een jonge Cornelia, maar wel een leermiddel, bij aan de jonge Cornelia door de oude gegeven Maleise lessen.

Dat maak ik op uit de verdeling van de tekst — door middel van in de marge gestelde punten en parafen — in stukjes van in den aanvang omstreeks 6 en verderop wat méér regels.

Dat waren dan stukjes, die moesten worden bestudeerd? gelezen? afgeschreven?...

Het eind van zo'n portie werd terzijde gemerkt: *C.V.*, de initialen van leerlinge Cornelia; een enkel maal: *M.V.*, Maria Valentijn, het oudere zusje, dat dus misschien wel mee college liep; en ook komen we tegen: *Van*, — een afkorting van Valentijn, door samenvatting der eerste twee letters met de laatste? Profiteerde de dominé mee van dat onderwijs?

Maar jonge Cornelia verveelde zich onder de les, en knoeide wat in de zomen: ze speelde met Arabische letters en schreef de naam van haar oudste (half)zuster, die 7 Dec. 1700 getrouwd was te Dordrecht met koopman Pieter Bosch: alif - lam - ia - ta: Aletta; ba - waw - sin: Bosch, - Aletta Bosch. Verder: mim - ra - ia - mim: Mariam d.i. zuster Maria. Waw - alif - lam - nun - ta - ia - nun: Valentijn. Eindelijk: fa - ra - nun - sin - sin: François. Dan krabbelde ze in Latijnse karakters: Valentijn, Cornelia Valentijn, Mart, Martten, Martha Van, Van der does, en zo voort.

Codex 1625 was dus een van de „met de hand geschreven schriften”, welke Valentijn schreef nog onder zich te hebben, en hij noemde 't de „Hhakajat Nabi Musa”. 't Zal een afschrift zijn, dat hij zich had laten maken; en dit kwam al gauw in Westerse handen, wat verklaart de betrekkelijke properheid. Oosterse handschriften die hebben gediend in de eigen wereld zien er anders uit!

Valentijn zegt, dat de kennis van het Maleis onder Christen-Ambonezen achterstond bij die van de Moslims. Was de afschrijver van Valentijn's „hhakajat” een Christen? een van zijn discipelen mogelijk? Ik heb eerst gedacht dat dat de *ular* zou moeten verklaren, die in de tekst de *ulat* als steenbewoner verving, waarbij ook te denken viel aan bijbelse invloeden: Immers maakte Mozes blijkens Numeri 21 een koperen slang, die men maar had aan te kijken, om te genezen van het venijn van een slangebeet? Ook naar aanleiding daarvan kon men 't

betere stijl gevonden hebben om Mozes in de steen een slang te laten ontmoeten.

Maar is 't ook niet beter, om, waar Mozes een zéér grote zwarte steen te lijf gaat met zijn staf, daaruit een slang te laten te voorschijn komen en geen worm of rups? Zo'n *ulat* is goed voor een diamant van bescheiden afmetingen, maar *suatu batu itam terlalu amat besarnja*, een rotsblok klaarblijkelijk, vraagt een slang, een *ular* en geen *ulat*.

Toen de oude Cornelia in haar transcriptie voor Reland van die slang een worm maakte of een rups, gaf zij blijk de zegswijze of vertelsels als op Sumatra en elders gangbaar, te kennen; maar zij deed een dimensionale wanverhouding ontstaan tussen woning en bewoner. In Codex 1625 is dat beter en ziet het geval er ook meer spectaculair uit. Erkennen wij dan het recht van bestaan van een slang in een rots, naast dat van een wormpje in een diamant.

Zien we nu, wat onjuiste data er in de litteratuur nopens Valentijn en de zijnen zijn uitgezaaid, overgeleverd en saamgeklonterd.

De *Boekzaal der geleerde Wereld* van Nov. 1727 laat Valentijn al in 1656 geboren worden, wat 10 jaar te vroeg is. In publicaties van Dr G. Schotel, A. J. van der Aa enz enz. is dat voortgezegd.

Die *Boekzaal* laat Valentijn, voor 't eerst terug uit Indië, te Dordrecht 4 kinderen geboren worden. In waarheid was 't er maar één: de befaamde Cornelia, die 2 April 1701 te Dordrecht werd gedoopt.

Johann Christoph *Adelung* komt in 1806 terug op het „Onze Vader”, waarmee Valentijn's „dreijzehnjährige Tochter” in 1714 Wilkins en Chamberlayne van dienst was geweest. Maar Adelung of de zetter verkrijkt zich en maakt Cornelia tot een Cecilia, „welche wegen ihrer grösser Sprachgelehrsamkeit gerühmt wird”.

Ds *Troostenburg de Bruijn* neemt in zijn Biographisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten, van 1893, de naam Cecilia over — zij 't niet zonder wantrouwen — en maakt haar tot een dochter uit Cornelia Snaats' eerste huwelijk met Hendrik Leydekker:

„De Weduwe Leijdekker had, toen ze met Valentijn trouwde, 2 zoons en 2 dochters. De jongste dier meisjes heette Petronella.

Cecilia was reeds op 13-jarige leeftijd beroemd om haar grote taalgeleerdheid.”

Daar gaan we! Cecilia, die eigenlijk Cornelia heet, en bij Adelung nog eerlijk Valentijn's dochter was en geroemd werd, wordt bij Troostenburg de Bruijn een dochter van Leydekker en beroemd.

S. *Kalff* in zijn *Karakters* uit de Pruikentijd, van 1903, leest Troos-

tenburg de Bruijn wat slordig, en zegt dat Cornelia Snaats, Hendrik Leydekker's weduwe, toen ze hertrouwde met Valentijn, hem 4 voor kinderen aanbracht, waaronder 2 dochters; en de jongste: Petronella Cecilia, was reeds op 13-jarige leeftijd bekend om haar talenkennis.

Volgt de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië van 1905:

„Dat bovendien veel van Valentijn's Maleise arbeid niet van hemzelf was doch van zijn vrouw: juffrouw Cornelia Valentijn, mag als zeker worden aangenomen. Deze was reeds op 13-jarige leeftijd om haar taalkennis vermaard, — (onjuist! 't was de dochter Cornelia die op 13-jarige leeftijd niet vermaard maar geroemd werd, te weten door haar vader, en dat werd voortgezegd door David Wilkins en Adelung) — en Valentijn heeft in zijn Dl I fol. 102/1 — (bedoeld 120/1) — een Maleise brief met Arabische letter van de Sultan van Batjan, gecopieerd door haar hand, — (te begrijpen: de hand van de oude Cornelia, van de echtgenote van Valentijn) — in facsimile weergegeven.

Vergelijk Troostenburg de Bruijn, Biographisch Woordenboek 1893 blz. 438, die met hinderlijke schrijffout — (die hij van Adelung náschreef!) — haar daar Cecilia noemt. Ook is er niet de minste twijfel, dat dit Valentijn's vrouw Cornelia en niemand anders geweest is. — (De misnoemde Cecilia was niet Valentijn's vrouw maar zijn dochter Cornelia!) — Het originele manuscript van deze brief berust in de Universiteits-Bibliotheek te Leiden als N° 1625 — (Onjuist! Onder dat nummer staat geboekt de van Valentijn afkomstige Hikajat Nabi Musa)."

In de 2de druk van 1921 geeft die Encyclopaedie die misbakken hutspot weer nèt zo!

En dat is onze nieuwste informatie.

Errare humanum est! — Wie dat ontdekte dwaalde niet.

Heb ik gedwaald, toen ik meende uw aandacht te mogen vragen voor wat mij had bezig gehouden, en waarvan het wetenschappelijk belang — ik ben 't mij bewust — nu niet zo bijster groot is?....

„Als dat zo was zou 't vreeslijk zijn!" bid ik de biddende Onwetende van Multatuli na, want daar is dan nu niets meer aan te verhelpen!

Ik heb gezegd.

N A S C H R I F T

Bovenstaande, op het Congres van het Oosters Genootschap voor Nederland te Leiden op 26 Sept. 1952, gehouden voordracht hield ik tot heden in portefeuille, omdat ik hoop had ze nog te kunnen aanvullen met een verklaring van de aanwezigheid van Oosterse handschriften, die Ds Valentijn hadden toebehoord, in de boekerij van Culemborg's oud-burgemeester B. T. Nedermeijer Bosch, die in Sept. 1848 publiekelijk geveild werd.

Koopman Pieter Bosch uit Dordrecht, die in 1700 getrouwd was met Valentijn's oudste stiefdochter Aletta Leydekker, vertrok met vrouw en zoontje Willem Hendrik, in 1702 naar Lexmonde; dat is richting Culemborg.

Na Valentijn's dood in 1727 verhuizen zijn dochters Maria (weduwe van de Waalse predikant Forcade) en Cornelia nog al eens. Zo verbleef Cornelia een tijdlang in Vianen (tussen Lexmonde en Culemborg), en werd als lid van de Waalse kerk in 1747 teruggeboekt van Vianen naar Den Haag, waar zij vroeger ook al was ingeschreven geweest. Had zij te Vianen of daaromtrent verbleven bij zuster Aletta en zwager Bosch?

Nedermeijer's en Bosschen bekleedden te Culemborg vaak ambten van belang; den burgervader met de grote bibliotheek vloede het bloed van die beide families door de aderen. Was Pieter Bosch, de man van Aletta Leydekker, also de stiefschoonzoon van Valentijn, verwant aan de Culemborgse Bosschen? Kan dat zijn verhuizing in Culemborgse richting verklaren? alsook de aanwezigheid van Valentijn's Oosterse handschriften op die Culemborgse auctie van 1848?....

De heer C. W. Dresselhuys, wethouder van Culemborg, poogde tevergeefs de zaak tot klaarheid te brengen. Voor de moeite die hij deed zij hem hier dank gebracht.

Zo geef ik mijn stuk dan maar uit handen zoals 't is.

Nog een opmerking: de naam Valentijn kwam in dominé François' dagen veel voor! Neemt men in de Waalse bibliotheek te Leiden de Valentijn-fiches door, dan blijkt, dat François' vader Abraham, de conrector van de Latijnse school te Dordrecht, bij zijn leven een aantal naamgenoten (Abraham's) had te Amsterdam, en ook François' dochters Maria en Cornelia hadden gelijknamige Valentijn-dochters als tijdgenoten.

H. T. DAMSTÉ